

Міністерство освіти і науки України

Слов'янський державний педагогічний університет

Глущенко В.А., Ледняк Ю.В., Овчаренко В.М., Рябініна І.М.

ГРАМАТИЧНА БУДОВА МОВИ

Навчальний посібник для
студентів
філологічних факультетів

Затверджено на засіданні
Вченої ради СДПУ
16 вересня 2010 р.,
протокол № 1

Слов'янськ: СДПУ, 2010

УДК 808.2
ББК 81.2.УКР
Г 55

Рецензенти: кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології та методики викладання мов ПВНЗ „Краматорський економіко-гуманітарний інститут”
О. П. Бодик;
кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Слов'янського державного педагогічного університету
О. М. Голуб

За загальною редакцією доктора філологічних наук, професора
В. А. Глуценка.

Глуценко В.А., Ледняк Ю.В., Овчаренко В.М., Рябініна І.М.
Г 55 Граматична будова мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. – Слов'янськ: Видавець Маторін Б.І., 2010. – 25 с.
ISBN 978-966-1554-44-2

У навчальному посібнику розглянуто основні питання загальної граматики, що вивчаються в курсах “Загальне мовознавство” і “Вступ до мовознавства” на філологічних факультетах. Посібник стане в нагоді як студентам, так і вчителям-словесникам, а також усім, хто цікавиться проблемами морфології та синтаксису.

УДК 808.2
ББК 81.2.УКР

ISBN 978-966-1554-44-2

© Глуценко В.А., Ледняк Ю.В.,
Овчаренко В.М., Рябініна І.М., 2010

ЗМІСТ

1. Граматика та її розділи	4
2. Граматичне значення та граматична форма	4
3. Граматична категорія. Типи граматичних категорій	7
4. Засоби вираження граматичних значень	8
5. Частини мови	11
6. Словосполучення та речення	16
Підсумкові тестові завдання.....	24
Рекомендована література.....	25

ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС

1. Граматика та її розділи

Термін **граматика** (від грец. *grammatikē technē* – «мистецтво письма») у сучасному мовознавстві має кілька значень:

а) притаманні самій мові способи й засоби однакового протиставлення одних слів іншим, однакової зміни різних слів і однакової побудови різних речень (*граматика мови* або *граматична будова мови*);

б) сукупність правил зміни слів, їхнє поєднання у словосполучення та речення;

в) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, притаманні їй способи й засоби, завдяки яким сама мова стандартизує протиставлення слів, їхні зміни й побудову речень у процесі мовлення.

Одна з головних особливостей граматики самої мови, що ускладнює й утруднює її розуміння, – її абстрактність. Граматика шукає та знаходить загальне в індивідуальному, однакове в різному, стандартне в змінному.

Граматика як наука складається з 2-х розділів: морфології та синтаксису.

Морфологія (від гр. *morphē* «форма» + *logos* «слово, учення») – граматичне вчення про слово, його структуру, способи вираження граматичних значень, а також про частини мови.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – «складання») – граматичне вчення про будову зв'язного мовлення; поділяється на синтаксис словосполучення і синтаксис речення.

1. Що таке граматика?

2. З яких розділів складається граматика як наука, що вони вивчають?

2. Граматичне значення та граматична форма

Лексичні значення індивідуальні щодо слова, тобто кожне окреме лексичне значення належить одному слову.

Словотвірне значення є типовим, воно належить групі слів того ж словотвірного типу.

Граматичне значення загальне, стандартне, належить однаково цілому класу слів або цілому класу словесних форм (видозмін відмінкових, родових та ін.)

Візьмемо для спостереження ряди слів:

а) *зима, качка, книга, яблуна, рушниця*;

б) *зелений, срібний, сніжний, гарний, лагідний*;

в) *писати, летіти, пити, дивитися, вирішувати*;

г) *легко, поруч, здавна, знову, швидко*.

Усі ці слова різні. Кожному з них притаманне особливе, індивідуальне лексичне значення та індивідуальне звучання. Водночас очевидно, що подані слова в межах кожного ряду мають деякі спільні, стандартні ознаки, смислові й формальні, що повторюються із слова в слово. Так, усі слова ряду *а)* мають однакове значення предмета (у широкому граматичному тлумаченні), тобто всі вони вказують на щось таке, що ми можемо уявити як щось самостійне, здатне мати різні ознаки, виконувати різні дії (*зима – рання, люта, сніжна; качка – пливе, криче; книга – цікава, нова* тощо). Усі слова ряду *б)* мають однакове значення якості або властивості, яку має предмет; і хоча ці якості дуже різні, граматики «звертає увагу» не на цю різницю, а на те, що і *зелений, і сніжний, і гарний*, і тисячі подібних слів означають якість (будь-яку), властивість (усе одно яку) у протилежність предмету, процесу та ін. Усі слова ряду *в)* називають процеси взагалі, а які вони індивідуально – це передає вже лексика, а не граматики. Нарешті, усі слова ряду *г)* називають ті чи ті ознаки процесів, тобто і слова цього ряду (а його легко продовжити) мають спільне, стандартне, повторюване значення.

Візьмемо для спостереження граматичні форми та з'ясуємо, чи не зв'язані з ними особливі граматичні значення:

- а) курку, дошку, книгу, валізу;*
- б) олівцем, ножем, молотком, пером;*
- в) читав, продавав, бачив, танцював;*
- г) читають, продають, бачать, танцюють.*

Форми ряду *а)* – це форми знахідного відмінка однини жіночого роду. Якщо порівняти їх із формами інших відмінків і вдуматися в змістовні відмінності, можна помітити, що знахідний відмінок означає, що предмет, названий іменником, залежить, підпорядковується іншому предмету, «підлягає впливу» дії цього предмета (*жінка ловить курку; я бачу дошку; дівчинка прочитала книгу; чоловік несе валізу*).

Форми ряду *б)* – це форми орудного відмінка. Вони означають, що відповідні предмети використані як знаряддя здійснюваної дії (*хлопчик намалював квітку олівцем; різати ножем; забивати цвях молотком; пишу пером*).

Форми ряду *в)* – дієслівні форми минулого часу. Вони вказують на здійснення відповідних процесів (дій) до моменту мовлення. Саме тому форми минулого часу дуже легко поєднуються зі словами, лексичне значення яких указує на минуле (*вчора, давно* та ін.).

Форми ряду *г)* – дієслівні форми теперішнього часу. Ці форми вказують на те, що відповідні процеси (дії) збігаються в часі з моментом мовлення, тобто процеси (дії) і повідомлення про них відбуваються водночас (або їх так подано).

Граматики значення так само реальні, як і лексичні, але якщо лексичні значення відображають і розрізняють певні предмети та явища (*вишня, зірка, хмара, озеро, веселий, пізній, новий, бігати, співати* та ін.), то граматики значення розрізняють цілі класи предметів та явищ, а також відношення між ними. Хоч не слід шукати в усіх випадках прямий та

очевидний зв'язок граматичних значень із дійсністю. Цей зв'язок нерідко буває і непрямим, і неочевидним. Наприклад, сучасний носій української або російської мови не бачить і не розуміє, як у реальному світі відбувся розподіл іменників на три роди – чоловічий, середній, жіночий, чому слово *море* – середнього роду, *ріка* – жіночого, а *струмок* – чоловічого.

Ми зараз не знаємо, що могло б відповідати в навколишньому середовищі розподілу іменників у російській мові на три, а в українській – на чотири відміни або дієслів – на дві дієвідміни.

У таких і подібних випадках граматичне значення дійсно стає формальним: воно вказує лише на те, що слово належить до певного класу слів або їхніх форм (роду, відміни, дієвідміни). Історія мови «вивітрила» з граматичних форм їхній колишній реальний зміст.

Граматичні значення розвиваються за законами мови, а не за законами звичної для людини повсякденної логіки в практичній діяльності, ось чому нерідкими є розходження між тим, як граматики «членує», відображає дійсність, і тим, як це робить логіка людської поведінки. Наприклад, «предмет» у граматиці тільки частково збігається зі звичайним життєвим уявленням людини про предмет; адже для граматики предметами є не тільки *стіл* або *книга*, а й *краса*, *чесність*, *читання*, *біг*, *спання*.

Отже, граматичні значення, зв'язані з дійсністю через посередництво лексичних значень; історія мови може перетворити реальні значення на формальні, граматичні значення розвиваються за законами мови, а не за логікою поведінки людини.

Граматичне значення – це значення, що виступає разом із лексичним значенням слова та виражає різноманітні відношення (до інших слів у словосполученні або реченні, до особи, яка виконує дію, або інших осіб, факту щодо моменту мовлення, стосунків того, хто говорить, до того, про що йдеться, та ін.). Зазвичай слово має кілька граматичних значень (наприклад, *поставив* – дієслово доконаного виду, дійсного способу, минулого часу, однини, чоловічого роду).

Граматична форма – це мовний знак, у якому граматичне значення знаходить своє регулярне (стандартне) вираження.

Граматична форма слова – це один із його морфологічних варіантів, для якого характерні певні морфемний склад, граматичне значення, сполучуваність та ін. (наприклад, *голови* – форма давального відмінка однини іменника *голова*).

Сукупність граматичних форм слова (або класу слів), узятих у певній послідовності, називають **парадигмою** (грец. *paradeigma* – «приклад, зразок»): *мова, мови, мові, мову, мовою, (на) мові, мово, мови, мов, мовам, мови, мовами, (на) мовах*.

1. Що таке граматичне значення? Визначте його специфіку порівняно з лексичним та словотвірним значеннями.
2. Що таке граматична форма? Наведіть приклади граматичних форм.

3. Граматична категорія. Типи граматичних категорій

Граматичні значення мають зовнішнє, матеріальне вираження. У самій мові граматичне значення завжди знаходиться в єдності зі своїми матеріальними показниками. Граматична категорія – це реальна мовна єдність граматичного значення й засобів його матеріального вираження.

Граматична категорія – це система протиставлених один одному рядів граматичних форм з однорідними значеннями. У цій системі визначальною є категоріальна ознака, наприклад, узагальнене значення часу, особи та ін., що об'єднує систему значень часу, осіб тощо й систему відповідних форм.

Лінгвісти виділяють 4 типи граматичних категорій:

1. *Граматичні категорії слів* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють великі ряди (класи) слів. Так, спільними значеннями і спільними формальними показниками об'єднані всі слова, що називають предмети (іменники), усі слова, що називають процеси (дієслова), і т.п. До граматичних категорій слів треба віднести передусім частини мови, а також такі категорії, як рід іменників (значення і формальні ознаки роду – жіночого, чоловічого, середнього – об'єднують великі групи іменників), розряди прикметників за значенням та ін.

2. *Граматичні категорії словесних форм* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють великі ряди (класи) словесних форм, тобто видозмін слова: відмінкових, родових форм, форм часу, особи та ін. Так, спільним значенням і спільними формальними показниками об'єднані ряди форм імені, які розмежовують однину та множину, форми дієслова, що розрізняють минулий, теперішній і майбутній час тощо.

Щоб з'ясувати різницю між граматичними категоріями слів і граматичними категоріями словесних форм, порівняймо рід іменників і рід прикметників в українській мові. Категорія роду іменників об'єднує великі ряди слів: кожен іменник належить до чоловічого, жіночого або середнього роду (так, *стіл* – ч. р., *шафа* – ж. р., *крісло* – с. р.). Категорія роду прикметників об'єднує форми прикметника: прикметники змінюються за родами (наприклад, *новий* – *нова* – *нове*).

3. *Граматичні категорії словесних позицій* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють різні повнозначні слова, які займають ту саму позицію (місце) у висловленні. Під позицією слова у висловленні розуміємо відношення між словами, що стандартно повторюються у мовленні. До граматичних категорій словесних позицій треба віднести члени речення, а також такі явища, як вставні слова, звертання, відокремлення та ін.

4. *Граматичні категорії словесних конструкцій* об'єднують і за якою-небудь спільною ознакою ототожнюють різні висловлення. Такою спільною ознакою є стандартні схеми, за якими висловлення будуються в процесі мовлення (наприклад, конструкції розповідного, питального та спонукального речень; складного та простого; складносурядного,

складнопідрядного й безсполучникового речень тощо).

Граматичні категорії слів і словесних форм – це морфологічні категорії, а категорії словесних позицій і словесних конструкцій – синтаксичні.

1. *Що таке граматична категорія?*
2. *У які типи об'єднують граматичні категорії? Схарактеризуйте ці типи.*

4. Засоби вираження граматичних значень

Будь-яке граматичне значення слова, сполучення слів або речення так чи так має бути вираженим. Залежно від місця формальної операції розрізняють синтетичні та аналітичні способи вираження граматичних значень.

Синтетичні способи вираження граматичних значень: формальні зміни, які відбуваються в межах повнозначних слів.

Основні типи:

I. **Зміна морфемного складу** – похідна форма відрізняється від вихідної кількістю та якістю морфем.

Афіксація:

а) суфіксація – наприклад, рос. *красивый* – *красивейший*, укр. *написати* – *написаний*;

б) префіксація – наприклад, укр. *писати* – *написати* (вид дієслова);

в) інфіксація – наприклад, індонез. *tani* «плакати» – *tomani* (дієприкметник) «той, хто плаче»;

г) трансфіксація – наприклад, іврит. *kataḅ* «писав» – *koteḅ* «пише»;

д) префіксально-суфіксальний спосіб (конфіксація) – наприклад, нім. *machen* «робити» – *gemacht* «зроблений» (крім префікса *ge-*, для слабких дієслів виступає і суфікс *-t-*);

е) флексивний спосіб (традиційна зовнішня флексія) – флексія може стояти в кінці слова (після кореня) – наприклад, укр. *говорю*, *говорюш*, а може – перед коренем, на початку слова – наприклад, банту, луганда *n-kola* «роблю», *o-kola* «робиш».

II. **Фонетичне варіювання морфем** – морфемний склад при цьому не змінюється, змінюється лише звукове оформлення деяких морфем або всього слова.

1. Граматичні чергування (внутрішня флексія) – часткова зміна звукового складу кореня: наприклад, рос. *убегают* – *убежат* (недоконаний – доконаний вид дієслова).

У деяких мовах виділяються такі різновиди внутрішньої флексії, як *аблаут* і *умлаут*:

а) аблаут (апофонія) – граматичне чергування кореневих голосних. Цей термін використовують для позначення чергувань голосних у системі

дієслів та дієслівних утворень. Розрізняють аблаут якісний – один звук замінює звук з іншими фонетичними ознаками (наприклад, англ. *бігти* (*текти*): теперішній час – *run* ~ [ран], минулий час – *ran* ~ [рен]; англ. *тримати* – теперішній час – *hold* ~ [холд], минулий час – *held* ~ [хелд]) – та кількісний – чергуються довгі та короткі звуки однакової якості (наприклад, лат. *vīdeō* «дивитися, бачити, пізнавати» – *vīdī* «побачив»);

б) умлаут – трапляється в германських мовах – чергування голосних під час утворення форм множини; у коренях в однині – голосні заднього утворення, а у множині – переднього (т. зв. «пересунення»): наприклад, нім. *Mutter* «мати» (однина) – *Mütter* «матері» (множина).

2. Суплетивізм, або суплеція (латин. *suppleo* – «доповнюю») – повна зміна звукового складу кореня: наприклад, укр. *я* – *мене*; рос. *иду* – *шёл*.

3. Спосіб наголосу – виступає тільки в мовах з вільним наголосом: наприклад, рос. *носите* – *носите́*, укр. *ноги* – *ноги́*.

III. Повтор (редуплікація).

1. Повна редуплікація – повне повторення кореня або слова: наприклад, індонез. *orang* «людина» (однина) – *orang-orang* «люди» (множина); *hutan* «ліс» – *hutan-hutan* «ліси».

2. Часткова редуплікація – повторення частини кореня: наприклад, полінез./самоа *pofo* «живе» – *popofo* «живуть».

Аналітичні способи вираження граматичних значень – експоненти (показники) граматичних значень виходять за межі основної словоформи.

I. Спосіб службових слів. Використовуються частки (наприклад, рос. *писал* – *писал бы*), прийменники (наприклад, укр. *до мене* – *від мене*) або післялоги (наприклад, туркмен. *пландан дашары* «понад план»), артиклі (наприклад, франц. *un, le; une, la* – для розрізнення чоловічого та жіночого роду іменників в однині, *des, les* – для позначення множини), допоміжні дієслова (наприклад, рос. *буду скучать* – майбутній час), сполучники (наприклад, рос. *Шёл дождь. Было холодно. – Шёл дождь, и было холодно.*)

II. Спосіб порядку слів – наприклад, рос. *Дочь любит мать. – Мать любит дочь; Мой брат – учитель. – Учитель – мой брат.* (Порядок слів використовувався для розрізнення синтаксичних відношень.)

III. Спосіб інтонації – наприклад, укр. *Ти підеш додому. – Ти підеш додому?;* рос. *Казнить, нельзя помиловать! – Казнить нельзя, помиловать!*

IV. Спосіб граматичного зв'язку – граматичні значення незмінних слів визначаються за формою зв'язаних з ними слів – наприклад, рос. *чёрный кофе*.

1. Що таке граматичні способи?
2. На які групи поділяють граматичні способи? За якою ознакою здійснюється цей розподіл?
3. Схарактеризуйте всі граматичні способи. Наведіть свої приклади.
4. На прикладі поданих слів мови бонток (Філіппінські острови) та їхніх значень в українській мові поясніть, який вид афікса

використовують у названій мові для утворення дієслів: **fikas** – сильний / **fumikas** – ставати сильним; **kilad** – червоний / **kumilad** – ставати червоним; **bato** – камінь / **bumato** – ставати каменем.

Перекладіть українською мовою слово **pumusi**, якщо **pusi** означає «бідний». Утворіть відповідне дієслово від прикметника **nitad** «темний». Знайдіть іменник, що відповідає дієслову **fumusul** «ставати ворогом».

5. Німецьке слово **Die Losung** – жіночого роду. Російське слово **лозунг** походить від цього німецького слова. Визначте, чому в російській мові це слово змінило рід.

6. Подано слова з мови канурі (Нігерія) з їхнім перекладом англійською мовою. Виділіть у цих словах афікси й визначте їхнє приблизне значення. До якого виду афіксів вони належать: **gana** – **small** / **nemgana** – **smallness**; **kura** – **big** / **nemkura** – **bigness**; **kurugu** – **long** / **nemkurugu** – **length**; **karite** – **excellent** / **nemkarite** – **excellence**; **dibi** – **bad** / **nemdibi** – **badness**.

Яким словам у мові канурі відповідатимуть англійські слова **sweetness** та **good**, якщо до **sweet** відповідником є **keji**, а до **goodness** – **nemnela**?

7. Подано слова мовою ганда (Уганда) з їхнім перекладом українською мовою. Виділіть у цих словах афікси, з'ясуйте їхню семантику та визначте, до якого виду афіксів вони належать: **omukazi** – жінка / **abakazi** – жінки; **omusika** – спадкоємець / **abasika** – спадкоємці; **omuwala** – дівчинка / **abawala** – дівчатка; **omulenzi** – хлопчик / **abalenzi** – хлопчачки.

Яке слово в мові ганда відповідає українському слову «двійник», якщо формі «двійники» відповідає слово **abalongo**?

8. Подано слова мовою ілокано (Філіппінські острови) з їхнім перекладом українською мовою. Поясніть, як у цих словах виражено значення множини: **talon** – поле / **taltalon** – поля; **dalan** – дорога / **daldalan** – дороги; **ulo** – голова / **ululo** – голови.

Утворіть форму множини від слова **mula** «рослина». Знайдіть форму однини **tawtawa** «вікна».

9. Визначте способи вираження граматичних значень: укр. **писати** – **написати**, **білий** – **біліший**, **рука** – **руки**, **рукі**, **під столом** – **перед столом**, **бути** – **є**, **Сьогодні тепло.** – **Сьогодні тепло?**; англ. **tooth** ~ [*'tu:θ*] – **teeth** ~ [*'ti:θ*] (зуб – зуби); їдиши **кас** – **кес** (кішка – кішки / одн. – множ.) **tuch** – **ticher** (хустка – хустки / одн. – множ.); рос. **посылаьт** – **послаьт**, **бежасьт** – **бегу**, **буду бежасьт**, **хороший** – **лучше**, **Платье задело весло.** – **Весло задело платье**; япон. **јата** – **јата-јата** (гора – гóри); каз. **барды** – **бармады** (він пішов – він не пішов); нім. **kaufen** – **gekauft** (купувати – куплений); іврит (**hu**) **bodek** – **badak** (перевіряє – перевіряв).

10. Подано слова фінською мовою та їхні переклади українською мовою у переплутаному порядку. З'ясуйте, який переклад відповідає кожному фінському слову: **kaivolta**, **avannolla**, **huoneesta**, **avannolta**, **kaivossa**; біля

ополонки, від ополонки, у колодязі, від колодязя, з кімнати.

5. Частини мови

Найбільш загальними й необхідними в граматиці кожної мови категоріями є частини мови.

Уперше чітку схему частин мови стосовно своєї мови встановили грецькі александрійські вчені в II ст. до н. е.; з невеликими змінами цю схему повторили римляни стосовно латини. Завдяки ролі латинської мови для культури середньовіччя цю античну схему стали застосовувати й для описання граматики нових європейських мов, а пізніше й колоніальних, що до сьогодні збереглося в шкільних граматиках, де граматичні категорії різних мов намагаються пристосувати до раніше вибраної античної схеми, не враховуючи реальних відмінностей, які є в різних мовах.

Питання про частини мови має довгу історію. Почалася вона для Європи в античній Греції V – IV ст. до н. е. Платон у діалозі «Кратил» зробив спробу класифікувати слова на логічній основі. У мові Платон виділив 2 частини мови – ім'я (ονομα) та дієслово (ῥημα). Аристотель у «Поетиці» виділив 8 частин мови: елемент (тобто звук), склад, сполучник, член, ім'я, дієслово, відмінок і речення (= мовлення, тобто зв'язне мовлення будь-якого розміру). При цьому елемент – «звук, який не має самостійного значення, що вказує на початок, кінець або поділ речення». До сполучників за змістом викладу можна віднести і займенник, і власне артикль. Основні частини мови (й одночасно члени речення) – ім'я та дієслово. Ім'я не має відтинку часу, дієслово має. Імена та дієслова можуть мати відмінки. У «Риториці» Аристотель виділив 3 частини мови: імена, дієслова (ім притаманне самостійне значення) та сполучники (вони виконують певні граматичні функції). Стоїки (Хрисип, Кратес Малоський та ін.) поділяли слова на 5 частин мови: дієслово, сполучник, член, ім'я власне та ім'я загальне. Александрійці (Аристарх Самофракійський, Діонісій Фракійський, Аполоній Дискол) виділяли 8 частин мови: ім'я – відмінювана частина мови; дієслово – невідмінювана частина мови; дієприкметник – слово, що має стосунок до особливостей дієслів та імен; член (артикль) – відмінювана частина мови, що може стояти перед відмінюваними іменами та після них; займенник – змінюється за особами й уживається замість імені; прийменник – стоїть «перед усіма частинами мови в складі слова й у складі речення»; прислівник – невідмінювана частина мови, що пояснює дієслово або додається до нього; сполучник – частина мови, яка пов'язує й упорядковує думку. Римляни в I ст. н. е. виділили ще одну частину мови – вигук.

Поділ на 9 частин мови протримався з деякими змінами протягом усього середньовіччя, дійшов до нових часів та зберігається й досі в традиційній граматиці. Головний його недолік у тому, що він придатний не для всіх мов світу, а лише для індоєвропейських.

У XIX та XX ст. з'явилися спроби протиставити недосконалому поділу слів на частини мови точнішу класифікацію слів. Відштовхуючись від

традиційної класифікації, де не досить чітко розмежування деяких частин мови частково зумовлене змішуванням двох аспектів – значеннєвого та структурного, що були прийняті в римській граматиці Варрона (I ст. до н. е.) і пізніше в слов'янських граматиках, аж до граматики Мелетія Смотрицького (XVII ст.), М. В. Ломоносов у «Російській граматиці» назвав 8 частин мови: ім'я (власне ім'я, прикметник і числівник), займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук.

У кінці XIX ст. О. О. Потебня й П. Ф. Фортунатов висунули різні принципи класифікації частин мови. О. О. Потебня на перше місце поставив семантику частин мови, указавши також на їхню синтаксичну роль. П. Ф. Фортунатов побудував класифікацію частин мови на послідовному проведенні морфологічного принципу, назвавши класи слів (частини мови) формальними класами.

Подальші класифікації частин мови ґрунтувались на поєднанні принципів, які запропонували О. О. Потебня та П. Ф. Фортунатов (наприклад, класифікація О. М. Пешковського).

О. О. Шахматов в основу поділу частин мови поклав синтаксичний принцип з урахуванням морфологічних ознак, Л. В. Щерба запропонував класифікувати слова за сукупністю морфологічних, синтаксичних і семантичних ознак.

Особливу класифікацію частин мови запропонував В. В. Виноградов. Його класифікація має багатогранний характер. В. В. Виноградов установив 4 основних структурно-семантичних типи слів: 1) слова-назви й займенники, що прилягають до них; 2) службові слова, або слова-зв'язки; 3) модальні слова й частки; 4) вигуки. До частин мови він відніс не всі слова, а лише ті, які є членами речення, тобто слова-назви.

Питання про частини мови, їхню кількість і принципи виділення досі остаточно не розв'язане, проте основу частин мови за будь-якої класифікації становлять слова, здатні виконувати номінативну функцію або бути вказівним еквівалентом назв.

Деякі частини мови визначають при цьому виходячи з лексичного, а не граматичного значення слів (назви предметів – іменники, назви дій і станів – дієслова тощо, на цій же підставі такі слова, як *перший, другий, третій* відносять до числівників). Проте питання про частини мови як про основні категорії граматики набагато складніше, у різних мовах наявна різна кількість частин мови, які по-різному співвідносяться одна з одною, а визначати їх потрібно граматично, абстрагуючись від власного та конкретного.

Частини мови утворюють у кожній мові *взаємопов'язану розчленовану систему*, де зв'язки різних частин мови різні, тому ставити всі частини мови в один ряд не правильно. Звична схема частин мови в російській та інших європейських мовах не підходить для багатьох мов Азії й Африки.

Так, наприклад, у китайській мові те, що в індоєвропейських мовах визначають як прикметники і дієслова, об'єднано в більш широку категорію

предикатива, тоді як, наприклад, у російській мові прикметники поєднуються з іменниками як імена на протигагу дієслову.

Загальна схема частин мови в китайській мові може бути подана в такому вигляді:

А.

I. Ім'я

1. Іменник

2. Числівник

II. Предикатив

1. Прикметник

2. Дієслово

Б.

Прислівник

Сам підхід до визначення частин мови в китайській мові відрізняється від відповідного підходу в російській мові, тому що слова в китайській мові зазвичай не мають зовнішніх, морфологічних ознак, характерних для слів російської мови; для визначення, до якої частини мови належить те чи те слово в китайській мові, доводиться обмежуватись двома ознаками: 1) яким членом речення є слово; 2) з якими розрядами слів певне слово може чи не може сполучатися.

Слова як будівельний матеріал, знаходячись у розпорядженні граматики, отримують насамперед значення тієї чи тієї частини мови, що виявляється не лише в їхньому синтаксичному вживанні та властивості чи невластивості до тих чи тих сполучень, а й у їхніх морфологічних властивостях, як словотвірних, так і словозмінних; загальну віднесеність до тієї чи тієї частини мови визначає граматичне значення певної категорії, тобто частини мови.

Тому, наприклад, дієслова в російській мові – це слова, які виражають незалежно від свого лексичного значення будь-які дії, стан, становлення як процес, стверджувальний і заперечний, передбачуваний, бажаний тощо, співвіднесений із будь-яким утворювачем (особовим чи безособовим), процес, що відбувається у співвідношенні з часом мовлення, в умовах виду, як такий, що може мати відношення до об'єкта, тобто як слово, яке має форми способу, особи (і числа), часу, виду, способу, може бути, як відомо, присудком у реченні, узгоджуватись із підметом, керувати додатком та визначатися обставинами. У процесі кваліфікації того чи того слова як частини мови слід звертати увагу на його морфологічні властивості як стосовно словозміни, так і стосовно словоутворення, тому що різні частини мови не тільки мають різні словозмінні парадигми, а й різний напрямок «словоутворення», що також утворює парадигму. Так, у російській мові прикметник легко утворюється від іменника за певними моделями, пов'язаними з певними афіксами (*кінь* – *кінський* – *кінний*); вивчення цих «словотвірних потенцій» слів є дуже важливим для визначення частин мови. Стосовно синтаксичного критерію слід ураховувати як те, «яким членом речення виступає слово», так і критерій «сполучуваності», на підставі якого

можна сказати, що в прикладах *Він звик весело сміятися* і *Сьогодні мені так весело сміятися* слово *весело* – дві різні частини мови, тому що перше *весело* – означуваний член при інфінітиві, а друге *весело* означальний член при тому самому інфінітиві.

Деяких пояснень потребує питання про частини мови, які в одних посібниках розглядають як граматичні категорії (поряд із категоріями роду, часу, числа тощо, пор. підручники О. О. Реформатського та Б. М. Головіна), в інших – як особливу лексико-граматичну категорію (див. роботи Р. О. Будагова). Частини мови та граматичні категорії слід розмежовувати як різні явища. Причиною цьому є не просто терміни – можна назвати іменник, дієслово граматичними категоріями, але певно, що і в цьому випадку вони будуть відрізнятися від таких граматичних категорій, як рід, число, час тощо. І відмінність полягає, зокрема, у тому, що частини мови об'єднують слова як лексеми (наприклад, іменник – це в російській, українській мовах *будинок, людина, краса, стрибок* у всій сукупності їхніх граматичних форм), тоді як граматична категорія (на думку деяких мовознавців) – це об'єднання граматичних форм слів (наприклад, граматична категорія називного відмінка іменників у російській, українській мовах – це набір окремих форм указаних лексем). Класифікація частин мови може відбуватися на основі різного набору ознак – морфологічних, синтаксичних, семантичних, і це необхідно враховувати під час порівняння різних частин мови.

Частини мови, так само як і граматичні категорії, характеризуються деяким узагальненим значенням; наприклад, в українських, російських іменників це значення предметності, субстантивності (*білизна*), у дієслів – процесу, який розвивається в часі (*біліти*), у прислівників – ознаки процесу чи іншої ознаки (*біло*) тощо. Хоч про природу цього узагальненого значення (лексичне або граматичне?) є прямо протилежні думки, значення предметності, процесуальності, постійної ознаки тощо цілком відрізняються від таких значень, як «відношення до моменту мовлення» (граматична категорія часу дієслова), «одичність чи множинність предметів, названих словом» (категорія числа іменників) тощо, і багато хто з лінгвістів тлумачать категоріальні значення частин мови як абстраговані лексичні значення.

Поряд із загальним категоріальним значенням, яке притаманне всім словам тієї або тієї частини мови незалежно від їхніх власних лексичних значень (пор. іменники *будинок* = «предметність»+ «предмет», *людина* = «предметність» + «жива істота», *краса* = «предметність» + «ознака», *стрибок* = «предметність» + «дія»), слова однієї частини мови поєднані також набором спільних граматичних категорій, які так чи так зумовлені категоріальним значенням частини мови. Так, граматична категорія числа, маючи граматичне значення «одичність або множинність предметів», характеризує в російській та українській мовах саме іменник, категоріальне значення якого – «предметність», але не прикметник або дієслово.

Саме тому ті самі, здавалося б, граматичні категорії мають у слів різних частин мови різне значення, наприклад, категорія числа іменників і прикметників у російській та українській мовах. В іменників категорія числа

показує в найбільш типових випадках реальну різницю в кількості предметів, позначених іменами (пор. *лист* – листя, листи). У прикметників (як і в дієсловах у формі минулого часу) категорія числа є суто погоджувальною, формальною, вона вказує лише на те, що певний прикметник пов'язаний з іменником, який означає один предмет або багато предметів: *зелений лист* – *зелене листя*. Ніякої реальної різниці в указаній ознаці форми однини та множини не передають – *зелене* не «зеленіше», ніж *зелений*.

Крім загальних граматичних категорій, словам однієї частини мови властиві також деякі спільні способи словотворення і, що є дуже важливим, спільні синтаксичні особливості – певна функція в реченні, певне місце в ньому і певні регулярні зв'язки з іншими категоріями слів. Саме синтаксичні ознаки висуваються на перший план і набувають вирішальної ролі під час класифікації граматичних класів у мовах аналітичного типу (пор. китайську, в'єтнамську та ін.).

У будь-якій мові слова, напевно, не однорідні за своїми синтаксичними функціями, і тому можуть бути розподілені за деякими лексико-граматичними класами, але виражається функціональна неоднорідність слів у різних мовах по-різному. Так, в аналітичних мовах неоднорідність слів має вираження не в їхньому морфологічному оформленні, а в їхніх синтаксичних властивостях, і ці чітко розмежовані синтаксичні характеристики (функція в реченні, місце в реченні стосовно інших слів, сполучуваність з одними, а не з іншими словами тощо) дають змогу класифікувати слова за частинами мови, незважаючи на їхню омонімічність з морфологічного погляду.

Наприклад, у китайській мові слова типу *шо*, *чи*, *сяо* сполучуються з *во* «я», але не сполучуються з *і-тяо* «одна річ, один»: трапляються *во шо* «я говорю», *во чи* «я їм», *во сяо* «я сміюсь», але *і-тяо шо* (або *і-тяо чи* або *і-тяо сяо*) у мові не можливе. Навпаки, є категорія слів типу *туй* «нога» або *лу* «дорога», які сполучуються з *і-тяо*: *і-тяо туй* «одна нога», *і-тяо лу* «одна дорога», але не з *во* «я». Уже цього достатньо, щоб уважати ці слова різними частинами мови.

Отже, у будь-якій мові є певна класифікація слів та система частин мови.

Так, у мовах австралійських аборигенів загалом досить слабо диференціюються слова предметні та процесуальні (на відміну від багатьох індоєвропейських мов, де ім'я та дієслово протиставлені досить чітко), і часові та модальні закінчення «дієслів» виявляють більшу подібність до відмінкових закінчень «іменників». Водночас чітко виділяється група вказівних займенників й особливо група вказівних займенників, які мають форми однини, двоїни (іноді навіть троїни) і множини й так звані ексклюзивні та інклюзивні форми (такі, що передбачають і не передбачають мовця).

Наприклад, займенник першої особи має форми, спрямовані лише на мовця – «я», «ми», і передбачають, окрім мовця, ще й співрозмовника та інші особи – «я з тобою», «ми з вами».

Але для того, щоб побачити своєрідність граматичних класів у мовах світу, зовсім не обов'язково звертатися до фактів таких далеких та екзотичних мов, як мови австралійські, – достатньо співставити частини мови в будь-яких інших мовах, навіть неспоріднених, таких, як російська та болгарська (або українська й англійська, українська та німецька).

1. Що таке частини мови?
2. Схарактеризуйте критерії виділення частин мови.
3. Як розвивалося вчення про частини мови, які критерії їх виділення були запропоновані?
4. Які слова залишаються поза частинами мови? Чому?
5. Якими частинами мови є слова в поданих реченнях? Поясніть свою відповідь: **Упевненість і шлях ясний – це половина діла будь у чому. Німотний кипарис, хороший мій знайомий, суворо зводиться в мінливі небеса** (М. Рильський). **Ліс ще дрімає в предранішній тиші** (М. Коцюбинський).

6. Словосполучення та речення

Словосполучення – це поєднання двох або більшої кількості самостійних слів, зв'язаних за змістом і граматично на основі підрядного зв'язку, що виражає єдине, але розчленоване поняття і являє собою складне найменування явищ об'єктивної дійсності (*лінивий студент, швидко писати, дівчинка шести років*).

Словосполучення виконують номінативну функцію.

До складу словосполучень у термінологічному сенсі не входять сполучення незалежних один від одного, рівноправних компонентів (наприклад, *весело й цікаво*); так звані предикативні пари (наприклад, *діти гуляли*), складові частини яких (підмет і присудок) із характерною для них інтонацією відносної закінченості висловлення являють собою синтаксичний мінімум двоскладного речення; фразеологізми (наприклад, *бити байдики*); синтаксично зв'язані сполучення, що утворюють синтаксичну єдність, яка не розкладається (виступають одним членом речення; наприклад, *дві дівчини, кілька листів*).

Типи словосполучень

1. За частиномовною віднесеністю головного слова:
 - дієслівні (*говорити посміхаючись, повільно йти, відбігти до вікна*);
 - іменні:
 - а) субстантивні, або іменникові (*купівля подарунків, повернення додому, важливе рішення, бажання працювати, наша група*);
 - б) ад'єктивні, або прикметникові (*готовий допомогти, досить цікавий*);
 - адвербіальні, або прислівникові (*дуже весело, особливо цікаво*).
2. За наявністю службових слів:
 - прийменникові (*покласти на стіл*);
 - безприйменникові (*звуки музики*).

3. За кількістю обов'язкових компонентів (за структурою):

- прості – складаються зазвичай із двох самостійних слів (головного й залежного). Просте словосполучення може бути й недвослівним, якщо головне слово поширюється цілісним синтаксичним або фразеологічним сполученням, а також за допомогою аналітичної граматичної форми, або якщо з таких частин складається головна частина словосполучення (*людина із сивим волоссям = сивоволоса людина, найбільш просте рішення = найпростіше рішення, узяти участь у змаганні*); семантично ці словосполучення прості, а в синтаксичному плані примикають до складних;
- складні – словосполучення, що являють собою поширення словосполучення цілим іншим словосполученням або поширення словосполучення іншим словом (*перевірка домашньої роботи, наш новий учитель*). Часто в складних словосполученнях залежні слова визначають головне з різних боків (*відпочивати (коли?) влітку (де?) на півдні*).

4. За видами відношень у словосполученні:

- означальні (атрибутивні): *весняний день, сукня сестри, народ-переможець*;
- об'єктні: *читати книгу, відповідь братові*;
- обставинні: *швидко бігти, занадто повільно*.

5. За видами зв'язків у словосполученні:

- із узгодженням (залежне слово стоїть у тій самій граматичній формі, що і головне): *моя сестра, веселого свята*;
- із керуванням (головне слово вимагає від залежного певної граматичної форми): *навчати мови, купівля товарів*;
- із приляганням (залежне слово – незмінне, зв'язок здійснюється за змістом): *змусити вивчити, вельми цікавий*.

Речення – це головна синтаксична одиниця мови й головна синтаксична категорія. Речення відрізняється від інших одиниць мови (тобто від фонем, морфем, слова, словосполучення) тим, що несе в собі комунікативну функцію. Як відомо, ні фонем, ні морфем, ні окремі слова, ні словосполучення не здійснюють актів комунікації поза реченням, тобто ці одиниці мови самі по собі не комунікативні. Отже, тільки речення є самостійно комунікативним.

Речення не завжди передає завершену думку. У мові немає ніяких об'єктивних показників завершеності – незавершеності думки, і багато речень логічно виявляються незавершеними: *Приїхали вчора; Він знову не в дусі; А кому ти подарував?* Речення передає окрему думку, тобто таку, яка формально відділена від сусідніх з нею думок і може бути самостійно передана за один акт комунікації. Але не обов'язково, щоб речення передавало окрему думку. Такі речення, як *Пішли; Ай-ай-ай; Оце так; Т-ссс; Ого!*, виражають не думки, а інші акти свідомості, наприклад, емоційні, вольові. Це означає, що не можна визначити речення, спираючись тільки на його відношення до мислення.

Речення – це найменша комунікативна одиниця мови. Відрізок мовлення може складатися з кількох комунікативних одиниць, тобто з відповідної кількості речень.

У сучасній науці тенденція до розмежування одиниць мови й одиниць мовлення: слово в мові (лексема) і слово в мовленні (слово), фонема (у мові) і звук (у мовленні) тощо. Наприклад: *Сонце зігріває землю; Хлопчик читає книжку; Гай дає прохолоду* – маємо три речення чи одне? Конструкція, схема в цих реченнях одна, а реальних висловлювань три. Чи не доцільно розмежовувати речення й висловлювання? Тоді можна більш точно уявити речення: у мові – це одне, а в мовленні – це зовсім інше. У мові – це певна граматична конструкція, модель (підмет + присудок + прямий додаток), а в мовленні – це модель, заповнена певними словами.

Одиниці мови відтворювані й застосовувані для вираження нової інформації. Відтворюються в мовленні фонemi, морфеми, слова, словосполучення. Речення як одиниця мови є відтворюваним, воно повторюється в мовленні, одержуючи певне лексичне наповнення. Висловлювання як одиниця мовлення не може бути відтворене для вираження нового змісту: цьому заважають певні слова, що вже заповнили граматичну конструкцію. Висловлювання – це один з мовних варіантів речення; речення реально функціонує у формі висловлювання. Речення – це граматичний кістяк, використовуваний для утворення різних висловлювань. Якщо не розмежовувати речення й висловлювання, та складно зрозуміти, як різні речення (висловлювання), що мають різне лексичне наповнення та виражають різний зміст, могли б бути об'єктом вивчення граматики (адже граматика має стосунок до загальних ознак і властивостей індивідуальних явищ мови). Граматику в реченні цікавить конструкція, модель, а не лексичне наповнення цієї конструкції.

Речення (і висловлювання як реалізація речення) має синтаксичні категорії комунікативності, модальності й предикативності, які реалізують його граматичну природу. Кожна з цих категорій має внутрішній (значення) і зовнішній (формальні показники) аспекти.

Категорія комунікативності передає комунікативну мету автора мовлення, тобто мету повідомити про щось іншим людям. Така комунікативна настанова висловлювання необхідна для того, щоб слухач або читач погодився чи не погодився з висловлюванням. Немає жодного речення (висловлювання), яке було б позбавлене комунікативної настанови, а отже, категорії комунікативності. Зовнішнім показником цієї категорії є (наприклад, в українській, російській, німецькій, італійській, угорській, татарській мовах) насамперед інтонація. Саме за допомогою інтонації стає зрозуміло, відбулося чи ні висловлювання, здійснений чи ні комунікативний намір автора мовлення.

Категорія модальності своїм значенням виражає найзагальніші відмінності ставлення людини до змісту висловлювання, до того, що за висловлюванням стоїть насправді.

Зміст висловлювання може сприйматися як реальний або нереальний, наприклад: *Вона принесла книгу* (реальна модальність); *Приніс би ти книгу* (нереальна модальність, бажана дія). Цей зміст мовець може стверджувати або заперечувати; зміст висловленого можна жадати, передбачати, вимагати,

запитувати про нього. Звідси розподіл усіх речень (за значенням категорії модальності) на розповідні (стверджувальні і заперечні), питальні, спонукальні, окличні та ін.: *Весна наступила; Дівчинка — чорноока; Два по вісім — шістнадцять; Урок не вивчений; П'ять не ділиться на два без залишку; Подруга не прийшла; Що нового в газетах?; Де ж хлопчик?; Принеси мені води; Нехай вони увійдуть; Як добре!; Як вам не соромно.* У тому ж реченні (висловлюванні) можуть сполучатися кілька модальних значень – розповідність і бажаність, питальність і окличність тощо. Зовні це виражається відмінностями інтонації і деякими особливостями конструкції (питальними і окличними словами, частками й т.ін.). У різних мовах модальність виражена по-різному.

У мовознавстві є багато праць, присвячених **категорії предикативності**. Але й дотепер наука не виробила єдиного погляду щодо цієї категорії, хоч вона добре відома й вивчається в середній школі: це та категорія, яку передає сполука присудка з підметом. Іноді її називають категорією присудковості. Очевидно, що в індоєвропейських, фіно-угорських, тюркських і багатьох інших мовах категорія предикативності позначає виділення буттєвої ознаки в граматично незалежному предметі висловлювання (тобто в тому предметі, що позначений підметом). Наприклад, зіставимо висловлювання *Видався сонячний день і Цей день – сонячний*. Слово *сонячний* позначає ознаки предметів, але ці ознаки не є рівнозначними й у структурі висловлювань, і в структурі виражених висловлюваннями думок. Так, у першому висловлюванні *сонячний* позначає таку ознаку, що нічого не повідомляє про існування дня, ця ознака наявна у свідомості поза часом, відношення свідомості до цієї ознаки не виражене. У другому висловлюванні *сонячний* повідомляє про те, що день є, сама ознака розкриває це буття дня, він є у свідомості в часі, свідомість стверджує наявність цієї ознаки в предмета. Розглянемо ще один приклад: у висловлюванні *Високі зелені липи, що розкинули свої пишні крони, не шелехнуться* про підмет *липи* зазначено, що вони *високі, зелені*, що вони *розкинули свої пишні крони*, що вони, нарешті, *не шелехнуться*. Предикативними відношеннями зв'язані тільки два члени – *липи* й *не шелехнуться*, тому що тільки це відношення передає зв'язок буттєвої ознаки з предметом.

Зовнішнім показником категорії предикативності є зв'язок присудка з підметом. В односкладних реченнях виразником категорії предикативності виявляється головний член речення, при цьому відношення «предмет – його буттєва ознака» не розчленовано.

Значення реальності – нереальності виявляється в часовому плані, тому модальність тісно пов'язана з часом, наприклад: *Знання – сила; Ми працюємо в школі* (теперішній час). *Діти проспали грядку* (минулий час). *Книгу принесуть завтра* (майбутній час).

Важливим є питання про співвідношення категорій предикативності та модальності.

На думку багатьох дослідників, категорія модальності у її зв'язку з категорією часу становить категорію предикативності.

Предикативність називають граматичним значенням речення.

У шкільному курсі традиційно розглядають такі **члени речення**: підмет, присудок, додаток, означення, обставина. У конструкції речення розрізняються загальні відношення між предметами і їхніми ознаками: 1) незалежне відношення предмета до чого-небудь – зазвичай до ознаки, тому що синтаксис нібито «знімає» розходження між іменниками, прикметниками й дієсловами, якщо, наприклад, вони займають позицію, присудка (підмет); 2) залежне відношення предмета до чого-небудь – як правило до процесу або предмета (додаток); 3) напівзалежне відношення ознаки до предмета (присудок); 4) залежне відношення ознаки до предмета (означення); 5) залежне відношення ознаки до ознаки (обставина).

Отже, доцільно подати такі визначення членів речення: підмет – це граматично незалежний член речення, що позначає предмет; додаток – граматично залежний член речення, що позначає предмет; присудок – граматично напівзалежний член речення (залежить тільки від підмета), що позначає буттєву ознаку предмета; означення – граматично залежний член речення, що позначає ознаку предмета; обставина – граматично залежний член речення, що позначає ознаку іншої ознаки (тобто процесу, властивості, якості тощо).

Традиційно члени речення розподіляють на головні та другорядні. Роль головних і другорядних членів у побудові висловлювання і відображенні в ньому дійсності різна. Об'єднання підмета і присудка достатньо для того, щоб передати повідомлення про ту чи ту подію: *Птах летить; День – морозний; Ми піонери*. Об'єднання другорядних членів недостатньо для того, щоб передати повідомлення про що-небудь: *у морозний день; зацікавленими новими науками; лимонів із сильним запахом; найвищою мірою незадовільно; пробігаючи по біговій доріжці*. Бувають і такі речення, у яких може й не бути головних членів: *Куди ти йдеш? – У школу; Де ж ви були? – На річці*. Неповні речення можливі тільки тому, що вони співвіднесені з повними, або з добре відомою реальною ситуацією, називати яку мовцям немає потреби.

Отже, для передачі повідомлення необхідне те значення, що виражається головними членами. Тому головні члени і формально, і за граматичним значенням є центрами структури речення. Без них не можна побудувати речення. Без другорядних членів речення в принципі можливі, хоч потреби спілкування й змушують «розгортати» речення, тобто ускладнювати головні члени тими чи тими другорядними членами речення.

Синтагма (від лат. *sintagma* – «дещо з'єднувальне»). Граматична структура речення припускає його членування на відрізки (синтагми) у кількох місцях, а конкретна інформація, «вкладена» мовцем у синтаксичну конструкцію, вибирає з кількох можливостей членування лише одну, яка найбільше відповідає завданням спілкування.

Синтагма – це відрізок висловлювання між сусідніми паузами, що передає членування його змісту і його синтаксичної структури відповідно до відображуваної у висловлюванні дійсності та виражає ставлення до неї мовця.

Речення й судження, актуальне членування речення. Теорія синтагми стикається з питанням про співвідношення одиниць мислення (понять, суджень та умовиводів) і речення.

Речення – це така мовна форма, у якій живе й розвивається думка людини. Сама по собі форма малорухома, але вкладена в цю форму думка мінлива й динамічна. Тому синтаксичне й значеннєве членування речення (висловлювання) далеко не завжди й далеко не в усьому збігаються або відповідають одне одному. Саме тому все частіше наука звертається до змістового членування речення, що відбиває роботу думки мовця. Таке членування одержало назву актуального. Сутність такого членування полягає в тому, що воно розрізняє те, про що повідомляється, і те, що повідомляється. Частина висловлювання, що виражає те, про що повідомляється, називають «даним» (основа висловлювання), а частина висловлювання, що виражає те, що повідомляється, – «новим» («ядро» висловлювання), наприклад: *Космонавт Леонов / прибув на космодром Байконур; Сильні морози / протримаються ще два тижні; Ми їдемо на захід / завтра ранком; Причина його успіхів / у його працьовитості.* У сполученні «даного» (відомого) і «нового» (невідомого) вбачають саму основу комунікації.

Типи речень. Конструкції речень не однакові, розрізняють і виражені в них граматичні значення. Це дає підставу розвивати вчення про типи речень, що допомагає опануванню рідної та іноземної мов, а також машинному перекладу й автоматичній обробці тексту.

За структурою, у різних мовах виділяють прості і складні речення. Прості речення не членуються на частини, які можуть стати висловлюваннями: *Летить птах; По улицам слона водили, как видно, напоказ...* (І. Крилов). Складні речення членуються на частини, і кожна з них може стати окремим висловлюванням: *Гремела атака, и пули звенели, и ровно строчил пулемёт...* (М. Светлов); *Пускай потопал я в болотах, пускай замерзал я на льду, но если ты скажешь мне снова, я снова всё это пройду* (М. Ісаковський). Висловлювання, що є частиною складного, певною мірою втрачає свою комунікативну самостійність і структурну завершеність.

Прості речення поділяють за структурними ознаками на двоскладні, односкладні; поширені, непоширені; особові, неозначені, безособові тощо.

Складні речення поділяють на сполучникові, безсполучникові; складнопідрядні, складносурядні; речення із сурядним і підрядним зв'язком. Складнопідрядні речення передбачають розподіл на речення із супідрядністю і речення з послідовною підрядністю. Речення із супідрядністю поділяють на речення із супідрядністю однорідною, неоднорідною; одночленною, розчленованою тощо. Розрізняють

складнопідрядні речення з означальною, з'ясувальною, обставинною й іншими підрядними частинами.

За ознакою модальності (або за метою висловлювання) речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні. На цей розподіл «нашаровуються» два інших: за ознакою стверджуваності/заперечності логічного змісту висловлювання й за ознакою супроводу висловлювання емоційною оцінкою. Порівн.: *Артист співає* (розповідне, стверджувальне, неокличне). – *Артист не співає* (розповідне, заперечне, неокличне). – *Артист не співає!* (розповідне, заперечне, окличне); *Нехай артист співає* (спонукальне, стверджувальне, неокличне). – *Нехай артист співає!* (спонукальне, стверджувальне, окличне). – *Нехай артист не співає!* (спонукальне, заперечне, окличне). Тому, якщо брати до уваги не тільки головну модальність речень (ціль висловлювання), але й супровідну (стверджуваність / заперечність і окличність/неокличність), виділяють 12 типів висловлювань.

Типи речень у різних мовах. У сучасних мовах структурна класифікація речень збігається лише в одному. У всіх досить розвинених мовах є речення прості й складні; здебільшого в мовах, що мають писемність й обслуговують літературу, є розподіл складних речень на сполучникові й безсполучникові, складносурядні й складнопідрядні тощо. Водночас багато мов виявляють значну своєрідність у структурі речень, а отже, й у їхній структурній класифікації.

У російській мові порядок слів майже не впливає на відношення між членами речення; пор.: *Хлопчик читає книгу.* – *Книгу читає хлопчик.* Це означає, що структура українського речення характеризується відносною рухомістю взаємного розташування членів речення. Таку особливість мають далеко не всі мови. Так, у сучасній англійській мові структура речення характеризується відносно твердим взаємним розташуванням членів речення: на першому місці переважно стоїть підмет, на другому – присудок, на третьому – додаток, на четвертому – обставина. Коли у висловлюванні не один додаток, тоді їхні місця також суворо визначені: спочатку стоїть непрямий додаток без прийменника, потім – прямий додаток і на третьому місці – непрямий додаток з прийменником; означення здебільшого стоїть перед означуваним ім'ям.

Однією з особливостей структури німецького речення є т. зв. рамкова конструкція. Вона викликає розрив тісно пов'язаних граматичних елементів, наприклад артикля й іменника (*das – Bild*) або частин складної форми присудка (*hat – gelebt*): *Das von dem Maler Repin geschaffene Bild* (картина, яку створив художник Репін); *Novikov hat früher in einer großen Stadt gelebt* (Новіков жив раніше у великому місті). У структурі німецького речення не допускають повторення заперечення (порівн. укр. *Ми ще нікуди не ходили*).

У кавказьких мовах, у мовах індіанців Північної Америки й у деяких інших мовах відома так звана ергативна конструкція речення (від гр. *ergates* – «діюча особа»). Ця конструкція змінює відмінок підмета залежно від перехідного дієслова-присудка; своєрідний у ній і відмінок додатка. Якщо

присудок виражений неперехідним дієсловом, підмет, як правило, передається формою називного відмінка. Якщо ж присудок виражений перехідним дієсловом і при ньому є додаток, то формою називного відмінка (або формою, що збігається з формою називного відмінка) передається додаток, а підмет виявляється вираженим формою ергативного відмінка, що збігається формально з формою орудного або якогось іншого з непрямих відмінків. Так, у чукотській мові *Клявол чейвыркын* – «людина ходить», *Кора чейвыркын* – «олень ходить», а *Клявола кора нмыркынен* – «людина оленя вбила» (підмет змінив свою відмінкову форму, а додаток зберіг форму підмета, як і в реченні *Кора чейвыркын*). В аварській мові *Вац вачіана* – «брат прийшов», а *Вацас чу бичана* – «брат коня продав»; у другому реченні підмет виражений формою ергативного відмінка, а присудок погоджений з відмінковою формою прямого додатка.

Своєрідною є структура речення в інкорпоруючих (від лат. *incorporare* – «включати у свій склад», «приєднувати») мовах. Головна структурна особливість інкорпоруючих мов – досить широке використання ними морфологічного злиття кількох слів у складі одного словосполучення; унаслідок чого виникають нерозчленовані на слова морфологічні й синтаксичні комплекси, що відповідають словосполученням, а іноді й цілим висловлюванням. Наприклад, гиляцьке речення *Урланивх чохудь* («хороша людина ловить рибу»). У висловлюванні два комплекси, кожний є тісним об'єднанням двох слів в одне ціле; причому другий комплекс містить у собі й особливий предикативний показник.

Наведені приклади типів речень у різних мовах розширюють уявлення про різноманітність їхньої синтаксичної структури, але водночас спостерігається чітко виражена структурна подібність між ними.

1. *Що таке словосполучення? Яку функцію воно виконує?*
2. *Які сполучення слів не вважають словосполученнями в термінологічному сенсі? Чому?*
3. *Як класифікують словосполучення? Схарактеризуйте різні типи словосполучень.*
4. *Визначте типи зв'язків і відношень: радісна посмішка, гілка яблуні, пізно повернутися, читати книгу, дівчинка-підліток.*
5. *З поданих речень виписіть усі словосполучення, дайте їхню повну граматичну характеристику: Давно за синю хмару сонце впало. Дикі каченята спокійно плавали зовсім близько в маленькому ставку.*
6. *Наведено розмову трьох братів: Володі (старшого), Андрія (середульшого) та Мишка (молодшого) – та її переклад японською мовою (записаний спрощеною українською транскрипцією). У японському тексті є пропуски. Заповніть їх.*
Андрій. Володю, Боря цього літа відпочиває в лісі?
Вородзя-сан, котосі-но нацу Боря-ва морі-ні ясумімас ка?
Володя. Так, Андрію, Боря відпочиває в лісі. Мишко, Боря гуляє по

лісу?

Ее, Андорей-кун, Боря-ва морі-ні ясуму. Міся-кун, Боря-ва морі-ні сампосуру ка?

Мишко. Ні, Володю, Боря рибалить.

Гіе, Вородзя-сан, Боря-ва цурімас.

Андрій. Мишко, Боря спить у наметі?

..., Боря-ва тенто-ні немуру ка?

Мишко. Ні, Андрію, Боря спить у човні. Андрію, намет знаходиться на б'єрезі?

Гіе, Андорей-сан, Боря-ва боото-ні Андорей-сан, тенто-ва кісі-ні арімас ка?

Андрій. Так, Мишко. Речі знаходяться в наметі. Мишко, Боря рибалить на б'єрезі?

..., Моно-ва тенто-ні ару. Міся-...,?

Мишко. Ні, Андрію, Боря рибалить у човні. Човен знаходиться у воді.

..., ..., Боото-.. мідзу-ні арімас.

Підсумкові тестові завдання

1. У якому зі значень термін *граматика* в сучасному мовознавстві не вживається:

- а) мистецтво письма;
- б) притаманні самій мові способи й засоби однакового протиставлення одних слів іншим, однакової зміни різних слів і однакової побудови різних речень;
- в) сукупність правил зміни слів, їхнє поєднання у словосполучення та речення;
- г) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, притаманні їй способи й засоби, завдяки яким сама мова стандартизує протиставлення слів, їхні зміни й побудову речень у процесі мовлення.

2. Граматична категорія – це

- а) сукупність граматичних форм слова (або класу слів), узятих у певній послідовності;
- б) мовний знак, у якому граматичне значення знаходить своє регулярне (стандартне) вираження;
- в) реальна мовна єдність граматичного значення й засобів його матеріального вираження;
- г) значення, що виступає разом із лексичним значенням слова та виражає різноманітні відношення (до інших слів у словосполученні або реченні, до особи, яка виконує дію, або інших осіб, факту щодо моменту мовлення, стосунок того, хто говорить, до того, про що йдеться, та ін.).

3. Категорія роду іменників належить до граматичних категорій

- а) словесних конструкцій;

- б) слів;
- в) словесних позицій;
- г) словесних форм.

4. Визначте граматичний спосіб, за допомогою якого утворено форми *найгарніший, найчудовіший, найбільший* (найвищий ступінь прикметників):

- а) спосіб наголосу;
- б) суплетивізм;
- в) афіксація / префіксально-суфіксальний спосіб;
- г) афіксація / префіксальний спосіб.

Рекомендована література

1. Головин Б. Н. Введение в языкознание : учебное пособие для студентов филологических спец. педвузов. – 4-е изд. / Б. Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1983. – 231 с.

2. Дегтярев В. И. Основы общей грамматики / В. И. Дегтярев. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1973. – 256 с.

3. Дорошенко С. І. Вступ до мовознавства / С. І. Дорошенко, П. С. Дудик. – К. : Вища школа, 1974. – 296 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства / Ю. О. Карпенко. – К. ; Одесса : Вища школа, 1983. – 188 с.

5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2001. – 368 с. – (Альма-матер).

6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

7. Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк / А. А. Реформатский. – М. : Наука, 1970. – С. 9–120.

8. Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание) / сост. М. В. Панов. – М. : Педагогика, 1984. – 355 с.

Володимир Андрійович Глущенко

Юлія Владленівна Ледняк

Вадим Миколайович Овчаренко

Ірина Миколаївна Рябініна

Загальні питання граматики

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск:

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури СДПУ

І. М. Казаков.

Підписано до друку 06.10.2010 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 1,75.
Тираж 100 прим. Зам. № 247.

Підприємство Маторін Б.І.

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс +38 06262 3-20-99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
